

INHOUDSOPGAVE

‘Redactioneel’ 1

André Hanou ‘Materiaal voor de kennis van Rabelais en diens werk tijdens de Nederlandse Verlichting – 1’ 2

Atte Jongstra ‘Open brief aan Ariel Sharon’ 9

Elly Ledegang-Keegstra ‘Le Passavant de Théodore de Bèze et le Cinquiesme Livre de Rabelais’ 11

Monique Bullinga ‘Rabelais en Italië. Korte introductie bij een *épître-dédicace*’ 15

Rabelais ‘Dokter François Rabelais brengt zijn eerbiedwaardige groet...’ Vertaald door Hein van Dolen 15

‘Nuttig & Curieus’ 17

REDACTIONEEL

We verwelkomen Elly Ledegang-Keegstra (1939) als nieuw lid van ‘Fay ce que voudras’, en laten haar hier graag zelf aan het woord:

Zij studeerde Frans, Italiaans en middeleeuws Engels aan de Vrije Universiteit. Tijdens een studiejaar aan de Universiteit van Straatsburg verdiepte zij zich in de studie van de moderne linguïstiek. Sinds aanvang 1966 heeft zij acht middelbare scholen ‘onveilig’ gemaakt. Ervaring die ze niet graag had willen missen. Op een dag ontdekte zij in de bibliotheek van haar vader de *Epistola Benedicti Passavantii* van de reformator Théodore de Bèze. Het is een satire in briefvorm, geschreven in macaronisch latijn. De scherts die er in te vinden is, toont een duidelijke verwantschap met Rabelais, maar ook invloed van Erasmus, Ulrich von Hutten en Pierre Viret is merkbaar.

Op 27 juni 2001 promoveerde zij in Leiden op genoemde satire, na op een heel prettige wijze begeleid te zijn door twee promotoren: Paul Smith en Chris Heesakkers. Wat wel bijzonder is, is dat haar vader in 1928 in Groningen promoveerde op de tragedie *Abraham Sacrifiant*, eveneens een werk van Bèze. Momenteel is zij betrokken bij een project over het *anticléricisme croyant* door de eeuwen heen (congres juni 2003 te Clermont-Ferrand).

Uit haar proefschrift is hier, in licht gewijzigde vorm, opgenomen de paragraaf over Bèze en Rabelais. Liefhebbers raad ik aan de tweetalige kritische tekstuitgave in huis te halen (te koop bij de auteur, voor € 20,-).

‘Rabelais en de Nederlandse Verlichting’ is het onderwerp dat André Hanou voor ons uitspit. In deze eerste van een reeks bijdragen verrast hij ons steeds weer met Rabelais’ aanwezigheid in de Nederlandse literatuur van de lange achttiende eeuw.

De ‘Open brief’ die Atte Jongstra aan Sharon schreef dateert van zo’n twee maanden geleden, maar is helaas nog steeds actueel – en daarmee de goede raad die in *Tiers Livre* I gegeven wordt. Viermaal was Rabelais in Italië: de Eeuwige Stad bezoeken was lang zijn grootste wens. Van de documenten die deze reizen opleverden vertaalde Hein van Dolen het eerste: de in het Latijn geschreven opdracht aan Jean du Bellay, opgenomen in Rabelais’ uitgave van Marliani’s *Topographia antiquae Romae* (1537). Nuttig & Curieus werd deze keer stiefmoederlijk behandeld. (MB)

MATERIAAL VOOR DE KENNIS VAN RABELAIS EN DIENS WERK
TIJDENS DE NEDERLANDSE VERLICHTING – I
door André Hanou

Over Rabelais in de Nederlanden tijdens de Verlichting (1670-1830) is natuurlijk al het een en ander bekend. Er zijn de bekende studies over Rabelais-uitgaven en over de vertalingen. Daarnaast is, in dit blad, al aandacht besteed aan Hendrik Doedijns en zijn *Haegse Mercurius* van het einde der zeventiende eeuw en aan diverse andere auteurs, onder wie Willem van Swaanenburg.¹ Laat ik eens zien of er hier en daar nog een graantje te pikken valt, hoewel deze graantjes, wegens het enumeratieve karakter van deze en komende bijdragen, moeilijk óm te stoken zijn tot de jenever van waardevolle inzichten.

Op 13 september 1720 begint de zegetocht van Jacob Campo Weyerman (1677-1747) als schrijver van satirische weekbladen. Weyerman schrijft nogal gecompliceerd en metaforisch; daarin lijkt hij op Rabelais. Om die reden, alsmede om zijn vrijmoedigheid en zijn amoraliteit (hetgeen iets anders is dan immoraliteit), wordt hij in ons taalgebied door historici zelden als bron benut en door neerlandici als schrijver te weinig op waarde geschat. Dit toe te lichten vergt een geheel cultuurhistorisch exposé – dat laten we maar weg, ditmaal.

Op genoemde datum verschijnt het eerste nummer van Weyermans blad, de *Rotterdamsche Hermes*. Toen de jaargang ten einde was, kon de lezer bij de verzamelde nummers een katerntje kopen, met titelpagina, titelplaat, verklaring van titel en prent in proza door Weyerman zelf, en tevens, door ‘A.H.’, een verklaring van de titelprent, in poëzie. De titelplaat is heel fraai; hij is gemaakt en gegraveerd door F. van Bleiswyk. Er bevinden zich op deze plaat talloze iconologische elementen, die alle iets te maken hebben met satire, onderwerpen van satire en schrijfstijl. Kernelement is een zuil, in de top waarvan de kop van Juvenalis prijkt. Ergens halverwege de zuil zien wij een vervaarlijk uitzierende kater, die volgens de toelichting van ‘A.H.’ de ‘vrije schryfstyl’ van Hermes/Weyerman verbeeldt (hiermee wordt bedoeld op het proza, het nieuwe medium). Aan de voet van de zuil is Thalia aan een tafeltje druk bezig alles op te schrijven wat Hermes en de Tijd haar meedelen. Naast haar, op de grond, vinden we zeven boekrollen met daarop de namen van de schrijvers die bij die rollen horen en die blijkbaar het inspirerend voorbeeld zijn: achtereenvolgens Boileau, Horatius, Persius, Petronius, Rabelais, Molière en Scarron.

Weyerman erkent dus Rabelais als voorganger. Dat doen overigens ook enkele van zijn mede-auteurs. In deze *Rotterdamsche Hermes* verwijst Weyerman herhaaldelijk naar zijn voorganger en concurrent, Hermanus van den Burg (1682-1752). Hij maakt die overigens met de grond gelijk. Van den Burg was zijn eigen bladencarrière begonnen met het schrijven van het satirische blad *Amsterdamsche Argus*, in 1718. Die *Argus* – door minkundigen wel eens toegeschreven aan Weyerman zelf – had zelf ook een titelprent, en een uitlegging daarvan. Wat er op die *Argus*prent naast vele andere zaken voorkomt, kan men gemakkelijk begrijpen aan de hand van een passage uit de toelichting:

Hy [Argus] rust met d’elboog op een Sphinx, deze op een steen,
Waer in de Waerheit staet gebeiteld, doch in ’t kleen;
Om uit te drukken dat hy Raedslen zal verhalen
Doch altoos zyn bestek naer Waerheits Wet bepaelen.
En met zyn rechter hand houd hy de afbeelding, van
Den groten Phylosooph Pythagoras, een man,
Wiens hoofd van Kettery en Fablen pleegt te krielen;

Dit beeld betekend hier 't verhuizen van de zielen,
Want, Argus' ziel, wiens lyf zig jeugdig hier verthoont,
Is menigmael verhuist, en heeft wel eer gewoont
In Philosophen, ook in Schilders en Poëten,
In Wichlaers, Zieners, en in schrandre Schynprofeten:
Voor hem legt Rabelais, Boileaux, en Juvenaël,
Drie menschenrossers, stout en scherp in hekeltael,
Dees zyn de baken en drie vuren die hem lichten.
Zyn vaste fundament zyn hunne Hekeldichten,
Het ware voetspoor, daar zyn geest naer heeft getracht [.]

Dat Van den Burg zich hier dost in de profetenmantel van Rabelais, is voor Weyerman geen beletsel deze valse Rabelais-volger keer op keer te doden – zoals ooit Hermes Argus deed – in bijna elk nummer van zijn *Hermes*.

In 1721 is het een geboren Bruggeling, Jean-Antoine Labare, die in zijn *De konst der Poezye in Nederduytsche verssen* (Brugge 1721) de *Art poétique* van Boileau vertaalt.² De tweede zang van Boileau gaat onder meer over de satire en de vaudeville. Maar Labare verlaat op zeker moment de tekst van Boileau en maakt een eigen inlas. Daarin blijkt de Bruggeling heel aardig op de hoogte te zijn van Nederlandse satirici. Evenwel wordt die stoet aangevoerd door een bekende figuur:

Naer hem (Régnier) volgt Rabelais, die met een franschen swier,
Gelyk als onversaegd uytbraekte vlam en vier.
Verscheyde schryvers in de Nederduytsche taele
Syn ook besmet gewést met diergelyke kwaele.
Tenhagel [Tengnagel], Breederode, en andere, is 't niet heel
Al hun werken door, ten minsten in een deel.
Het waer te wenschen, dat al hunne al te stoute woorden
En dertelheden nooyt geen suyvere oor verstoorden;
Die schriften schaedlyk aen seden, kerk en staet,
Syn als het schuym der konst van iedereen versmaed,
Syn by vrygeesten selfs als stink-kruyd, gifte-bloemen.
Nog vind men rymers, die op sulke schriften roemen,
Soo sekren Salomon van Rusting heeft gedaen,
Die ongetwyfeld sich héft laeten vooren staen
Te mogen, als hy maer gerymde-tael kon maeken,
Als eenen niemandsvriend syn swarte gal uitbraeken
Met schyn van aerdigheid [...].

Ten overvloede: al die Nederlandse door Labare genoemde schrijvers komen bij Boileau niet voor; maar Rabelais zelf óók niet.

Rijklof Michael van Goens (1748-1810) is een van de aardigste auteurs van de Verlichting. Een onafhankelijk mens, met een onafhankelijk oordeel. Dat leidt ertoe dat hij zich in allerlei wespennesten steekt. Uiteindelijk verdwijnt hij uit de Republiek, moe van alle politiek gekonkel waarbij hij betrokken was geraakt, en brengt hij de rest van zijn leven in het Duitse taalgebied door. Hij bezit een enorme kennis van de oude en moderne literatuur. Hij leest ook Rabelais;³ noemt hem in de voorrede bij zijn vertaling (1773-1774) van Volkmanns 'reis-boek door Italië', ter toelichting van het begrip *bambochade*. Over Sterne zegt hij dat die de grootste humorist is sinds Rabelais.

Zijn liefde voor en problemen met Rabelais komen duidelijk naar voren in een stuk dat hij als de ‘Philosophe sans fard’ schrijft in de *Nieuwe Bydragen tot opbouw der vaderlandsche letterkunde* van 1766.⁴ Daarin behandelt hij in verschillende paragrafen verschillende genres en tekent hij aan wat in deze genres in de Republiek gepresteerd is, of nog ontbreekt. Zo is er een paragraaf over ‘Het zedekundig verhael’. Hierin komen kleinere verhalen, maar ook romans aan de orde. Fransen hebben een bijzonder talent voor fictie, zegt Van Goens. En dan volgt ineens een uitweiding (pp. 496-498) over Rabelais:

Hoe veel zoude ik niet geven willen, om Rabelais te kunnen verstaen: en echter twyfel ik zeer of er hoop voor my is om hiertoe ooit te geraken. Honderd malen begin ik hem te lezen en honderd malen leg ik hem weder uit de hand. Eenige schoonheden, daer ik by kan, treffen my wel: doch ik kan nooit ten einde komen om my een onderscheiden denkbeeld, of van den geheelen zamenhang, of van het oogmerk des schryvers, of zelfs niet van zyne wyze van denken te verkrygen: en ik verbeelde my eerder een middel te zullen vinden om *Tristram Shandey*, dan om *Gargantua* of *Pantagruel* te verstaen. Niet dat my dit ongeluk komen zoude van de oudheid der tael die hy gebruikt: wy hebben hulpmiddelen genoeg om het alleroudste Fransch zeer gemaklyk te verstaen; en ik heb mijn lot in dezen met de Franschen zelf gemeen. In den tijd waerin Rabelais schreef, begrepen hem veelen niet: tegenwoordig verstaen hem noch weiniger: van daer die verschillende beoordelingen, die men van hem vindt, terwijl de een hem hemel-hoog verheft (*Diction. de Moreri* Art. *Rabelais*^[5]), de ander met de slechtste schryvers gelijk stelt (Muralt, *Lettres sur les François* p. 382^[6]). ‘Ik heb het ongeluk’ (zegt de schryver der *Reflexions sur le Conte*^[7]) ‘van Rabelais niet te kunnen verstaen of te bewonderen. Ik begrijp niets van zyne *hieroglyphische* vrolijkheid, van zijn onophoudelijk geklap (*bavardage*), noch van zyne onbetamelyke aerdigheden: en ik begrijp noch minder van du Bellay, Bischoep van Parys, die alle die geenen uit zijn gezelschap bande, welke Meester François niet van buiten wisten. Ondertusschen is mogelijk deze ingenomenheid te verontschuldigen. Wanneer Rabelais verscheen, vondt hy niet dan gekken tot Lezers, en het gebrek aen goede werken bracht noodzakelyk dat der rechters en beoordeelers mede.’ Wat er van dit oordeel te houden zy zal ik niet bepalen. Ik voor my wil niet vonnissen over ’t geen ik niet versta. Anders heb ik veele redenen om te denken dat er in Rabelais schoonheden zijn, die het alleen aen zommigen gegeven is te verstaen. Ten minsten La Fontaine was byna afgodisch met hem ingenomen: en La Fontaine was geen man die zich door byzondere oogmerken zou hebben laten vervoeren, om een werk boven zijn verdiensten te verheffen. Ook is het oordeel van hem meer dan dat van honderd anderen, om den smaek waerin hy viel, die hoewel ongelijk zuiverder, echter in den grond dezelfde was met die van Rabelais. Naest Rabelais zullen wy niet kwalyk Scarron plaetzen.

Aldus Van Goens. Waar hij begint te spreken over het oordeel van La Fontaine, haalt hij in een voetnoot de anekdote aan over La Fontaine, die aanwezig was bij een discussie over de verdiensten van de kerkvader Augustinus, maar, zoals hij dat wel vaker was, geheel in zijn eigen gedachten verzonken:

La Fontaine uit zyne afgetrokkenheid komende door dien hy hoorde dat er iemand om zijn geest geprezen wierdt, vroeg met een grooten inval: *Mais, avait il bien tant d’esprit que notre Maitre François?* Waerop de ander niets ten antwoord gaf, zeggende alleen: *Prenez garde, Monsieur La Fontaine, vous avez mis un de vos bas a l’envers.* De zaak was waer, en die hem kenden verwonderden zich niet over deze *distractie*, die zy dagelijks van hem gewoon waren.

De bekende taal- en letterkundige Balthasar Huydecoper (1695-1778), Amsterdammer, verzamelde een enorme massa aantekeningen over taalkundige verschijnselen, woorden en begrippen. Blijkbaar las hij daartoe ook Rabelais, want

hij vulde 35 bladzijden octavo met Nederlandse woorden die aan het Frans ontleend zijn, met vindplaatsen in de Franse tekst bij François Rabelais, *Claude Fauchet*.⁸

Een taalkundige moest misschien maar eens onderzoeken wat Huydecoper precies in die aantekeningen heeft neergeschreven...

Kasteleins behoorden ook tot de Rabelais-lezers; en dat is ondanks hun beroep vrij ongebruikelijk want zeer geletterd waren zij doorgaans niet. In 1762 vinden we in de boedelbeschrijving van de Maassluisse kastelein Kornelis van Linden en zijn vrouw Elisabeth van Kranenburg iets onverwachts. Dit echtpaar bezat een zeer grote bibliotheek, met allerlei geleerde literatuur maar ook vrij veel merkwaardigs. Je kunt er Weyerman, Ludeman, Hermes Trismegistus in vinden. Daarom verbaast het niet al te zeer dat we bij het genoteerde boekenbezit – voorafgaand aan de altijd vermakelijke inventaris van de goederen, waaronder ‘tinteltonnetjes’ (tondeldozen), één rode friese kous en veel andere merkwaardigheden – bij de sectie octavo’s en duodecimo’s terugvinden: ‘F. Rubbelais, geestige werken, 2 deelen’.⁹

Een van de bekendste lexica van de achttiende eeuw is dat van David van Hoogstraten en Jan Lodewyk Schuer: *Groot algemeen historisch, geographisch, genealogisch en oordeelkundig woordenboek*. Het combineerde de gegevens uit andere bekende lexica, onder andere dat van Moréri, dat zoals wij zagen door Van Goens gebruikt werd. Rabelais komt voor, zoals te verwachten, in het deel N-R, dat in 1783 te Amsterdam enz. verscheen. De in voorzichtige termen opgestelde, tevens van wantrouwen blijk gevende tekst luidt:

Rabelais (François) is wegens zyne boertige spreuken vermaard. Hy was geboortig van Chinon, eene stadt in Touraine gelegen, en begaf zich in ’t Franciskaner-klooster te Fontayne-le Comte, in neder-Poitou, alwaar hy zich in de talen oeffende, voornamentlyk in de Grieksche, gelyk uit de Grieksche Brieven van Budaeus blykt, die hem wegens zyne zonderlinge ervarentheit in die tale zeer pryst. Naderhandt bewogen hem zommige voorname mannen, die behagen in zyn vrolyk gemoedt schepten, het klooster te verlaten. Paus Clemens de VII stondt hem toe de orde van S. Benedictus in ’t klooster te Maillezais aan te nemen: doch eindelyk verliet hy in ’t geheel het kloosterleven, en oeffende zich te Montpellier in de geneeskunde, alwaar hy ook doctor wierdt, en de Aphorismi van Hippocrates in de Latynsche tale in ’t licht gaf. Na dat de kancelier du Prat door een opentlyk edikt de privilegien van ’t collegie der medicynen te Montpellier hadt vernietigt, wordt Rabelais gezegt niet gerust te hebben, vooraleer alles in den vorigen staat herstelt was. Hier van daan is die gewoonte, dat alle, die op die universiteit doctor worden, zynen tabbaardt aantrekken, die aldaar in grote achting is. Naderhandt wierdt hy te Parys bekend, en de kardinaal Johannes du Bellay, die aldaar bisschop was, nam hem tot zyn lyfarts aan, nemende hem in die hoedanigheit met zich naar Rome; alwaar Rabelais zich niet onthouden kon den paus Paulus den III in des zelfs

tegenwoordigheid door te stryken. De voornoemde kardinaal beschikte hem ook een aflaatbrief wegens het verlaten van zyn kloosterleven en gebruikte hem by zyne te rug komst in gewigtige zaken. Hy gaf hem een prebende te S. Maure des Fosses, nevens de parochie te Meudon. Omtrent dezen tydt schreef Rabelais zyn *Pantagruël*, zynde een blyspel op de wyze van een schimpschrift, waar in hy al te vrypostig te werk gaat. Men heeft nog meer andere diergelyke schriften van hem, doch die eenigzins ernstiger geschreven zyn. Behalven de voornoemde Latynsche vertaling der *Aphorismi* van Hippocrates heeft men ook Fransche en Latynsche Brieven van hem, geschreven aan de kardinaal van Chatillon, aan Godefroi van Etissak, den bisschop van Maillezais, en andere mannen van aanzien. Hy gaf ook zyne *Sciomachia*, of beschryving van het feest, te Rome by gelegenheit van de geboorte des hertogs van Orleans geviert, in 't licht. Uit zyne Fransche Brieven blykt zyne zonderlinge bekwaamheit in staatszaken; en hoe hy te Rome met verscheide kardinalen en andere voorname geestelyken vriendschap gemaakt heeft. De *Sammarthanen* hebben zich niet ontzien over zyne Brieven aanmerkingen te maken. Maar niettegenstaande hy een man van eene zonderlinge bekwaamheit was, verstaande de Fransche, Italiaansche, Spaansche, Nederlandsche, Engelsche, Latynsche, Grieksche, Hebreeusche en Arabische talen, en daarenboven een goed letterkundige, dichter, filosooph, geneesmeester, rechtsgeleerde en sterrekundige; zo is nochtans te beklagen, dat hy niet al te gunstig van geestelyke zaken heeft gesproken, wordende uit dien hoofde van zommigen onder de ongodisten gesteld. Men heeft een Kalender van hem, in den jare 1553 opgesteld, voornamentlyk op de stadt Lion gericht, en aldaar gedrukt. Hy stierf in den jare 1553, oud 70 jaren. Men vindt zyn leven in 't zogenaamde *Floretum Philosophicum*, alwaar ook de geleerde mannen genoemd worden, die met lof van hem spreken. De dichters van zyn tydt maakten verscheide grafschriften ter gedachtenisse van hem. Het volgende is van Stephanus Pasquier opgesteld:

*Sive sit tibi Lucianus alter,
Sive quid Cynicus, quid, Hospes, ad te?
Hac, unus Rabelaesius facetus,
Nugarum pater, artifexque mirus,
Quidquid is fuerit, recumbit urnâ.*

Men vindt ook dit navolgende van hem:

*Ille ego Gallorum Gallus Democritus, illo
Gratius, aut si quid Gallia progenuit,
Sic homines, sic & coelestia Numina lusi,
Vix homines, vix ut Numina laesa putes.¹⁰*

Een apart probleem, en een apart onderzoek waard, zijn figuren uit Rabelais' werk die gebruikt zijn in de beeldende kunst. Het is opvallend dat tenminste in één periode van de Nederlandse geschiedenis, namelijk rond 1688, toen na Willem III's oversteken naar Engeland het politieke overwicht in Europa niet langer uitsluitend aan Franse zijde te vinden was, in de prentkunst Rabelais' werk geplunderd lijkt om de verschillende hoofdfiguren op het politieke toneel van die dagen van positieve of negatieve lading te voorzien. Bij Muller¹¹ vind ik bij het jaar 1689 vermeld, onder nr. 2760a:

l'Europe Allarmée pour le fils d'un Meunier. Op den voorgrond links ligt de Prins met een molentje in de wieg die op eene tafel staat; links zit de 1e (ware) moeder met Pater Peters, regts de 2e moeder (Koningin) toegesproken door

Panurge, den Ridderlijken Prelaat (Jacobus II); achter hem Arlequin (Lodewijk XIV) en de zoon en de zwager (de Dauphin, op andere platen Pantagion of het Knorhaantje genoemd [...]).

Dit heeft van doen met de echte dan wel vermeende zoon van de crypto-katholieke Jacobus II, die het recht zou hebben op de Engelse troon. Pantagion komt eveneens voor op andere prenten (nrs. 2761a, 2763, 2772, 2777). Panurge treedt ook op. De beschrijving van prent nr. 2763 uit 1689 luidt:

Panurge secondé par Arlequin Deodaat à la Croisade d'Irlande. 1689. –
Panurge (Jacobus II) geharnast en gereed in eene schuit te stappen en naar Ierland te gaan, neemt afscheid van zijne Gemalin, die intusschen Lodewijk XIV streelt, die naast hem staat en aan Jacobus een zak met geld geeft [...].

En ook Pantagruel verschijnt, in 1690. Nr. 2816 meldt:

Spotprent op Lodewijk XIV bij het vernemen dat de tijding van den dood van Willem III valsch is. – ‘Pantagruel agonisant’. Lodewijk XIV ligt zieltoogende te bed [...]. Onder de plaat een Holl. en Fransch gedicht in 28 strophen [...] met bovenschrift ‘Pantagruel zieltoogende.’

In 1787 verschijnt *De Haagsche Correspondent*, een patriots satirisch-politiek blad, dat af en toe salvo's uitwisselt met het wat genuanceerder maar literair veel inventiever blad *Janus*. De *Correspondent* (nr. 54) merkt over het verschijnen van de *Janus* op:

word bekend gemaakt, dat myn Neef JANUS, voerende het Schip VRIND EN VYAND, met de eerste goedewind zal zeilen naar het Eiland UIT EN THUIS, in de Middellandsche Zee; het is met 800 balen grapjes in soorten, als ook een partytje Windmolens, zo beschadigd als onbeschadigd, voor eigen rekening geladen

Janus publiceerde op zeker moment een ‘Sleutel’ vol abracadabra. De lezer zou hieruit, na zich een avondje het hoofd gebroken te hebben, kunnen leren wie de auteur van de *Janus* was. De *Correspondent* (nr. 68) meldt hierop:

P.S. Ik verzoek myn goedhartigen Lezer: om nog een weinig geduld te nemen, dan zal ik geven de onvergelykelyke Instructien van JANUS, een Stukje, dat wat seldzamer zal wezen, als de SLEUTEL VAN JANUS, welke geestige vinding eenvoudig uit den waarlijk geestigen *Rebelais*, gestolen, opgesmukt en voor nieuw verkogt is.

Over die sleutel, en het mogelijk verband met Rabelais, wil ik echter verder niets zeggen, want men kan daarover straks mogelijk veel meer vinden bij Pieter van Wissing, die een proefschrift over de *Janus* voorbereidt.

Als toegift: Multatuli (1820-1887). Die behoort niet tot de schrijvers van de Verlichting, zult u zeggen. Zeker niet. Maar is hij een negentiende-eeuwer? Vermoedelijk niet – want Marita Mathijssen heeft nog nooit over de Grote Verstotene geschreven.

En in zekere zin *is* Multatuli inderdaad een achttiende-eeuwer. Wie zijn

oeuvre leest, merkt dat hij absoluut niet op de hoogte is van de literatuur van zijn tijd. Wat hij weet, dateert doorgaans uit zijn schooltijd. Men vindt dus in zijn werk massa's figuren uit de zeventiende- en achttiende-eeuwse literatuur. Zijn lievelingsverhaal is: *Le meunier de Sans-souci* (1797), door Andrieux. Over die laatste voorkeur wil ik het elders ooit nog wel hebben. Multatuli behoort inhoudelijk gezien (niet: stilistisch) meer tot het tijdvak van de Verlichting, zij het met nogal wat romantische trekjes. Hij heeft weinig van het verantwoordelijkheidsgevoel, de Verlichten zo eigen. Multatuli heeft vooral belangstelling voor zichzelf.

Maar soms toont hij waardering voor literatuur gemaakt door anderen. Voor Rabelais bijvoorbeeld. In een van de *Ideeën* bestrijdt hij, in het kader van de vraag in hoeverre de klassieken (die van de Oudheid) in het onderwijs thuishoren, de opvatting in de in zijn bezit zijnde *Dictionnaire de l'Académie* (uit 1811!) dat alleen Latijnse en Griekse auteurs klassiek genoemd mogen worden. Ironisch concludeert Multatuli: 'Shakespeare is 'n prul. Kalidasa ook. Rabelais, Montaigne, Lessing, Schiller zyn prullen. En ik ook.'¹³ Hij schijnt Rabelais ook wel eens in zijn lezingen gebruikt te hebben. Blijkens een verslag van zo'n lezing uit 1880 zou Multatuli gezegd hebben: 'Onder "un honnête homme" verstond men van Rabelais tot Beaumarchais [...] ook hetgeen men tegenwoordig als "un homme du monde" aanduidt.'

NOTEN

1. Respectievelijk Paul Smith, 'Hendrik Doedijs en de gekookte sleutels van Rabelais', *Faicts & Dicts* 7, pp. 7-10 (zie ook de editie van een deel van de *Haegse Mercurius* door Rietje van Vliet (1996), pp. 7, 31, 38, 67, 171, 174); Peter Altena, "'Tant de profanations, de sottises & d'obsenitez". De uitsluiting van Rabelais in de achttiende eeuw', *Faicts & Dicts* 20, pp. 3-9, en idem, 'Carvel in "Nederduytisch Pak"', *Faicts & Dicts* 22, pp. 25-28; Frank van Lamoen, "'Al sadelde ik een hoos, een leger van orkanen". Over de onverstaanbare Willem van Swaanenburg (1679-1728)', *Faicts & Dicts* 24, pp. 6-12, en idem, 'Rabelais in de gedaante van Swaanenburg', *Faicts & Dicts* 25, pp. 8-12.
2. Over Labare en deze vertaling zie H.J.A.M. Stein, *Boileau en Hollande. Essai sur son influence aux XVIIe et XVIIIe siècles* (Nijmegen 1929), pp. 104-118. Ik citeer de passage waarin Rabelais voorkomt naar de door Stein opgegeven tekst (pp. 108-109).
3. Het volgende gaat terug op: J. Wille, *De literator R.M. van Goens [...]*. Tweede deel bezorgd door P. van der Vliet (Amsterdam 1993), pp. 23-24, 314.
4. De titel van zijn stuk: 'Bedenkingen van den Philosophe sans fard over den staet der Letteren in Nederland, en ontwerp ener noodzakelyke vermeerdering van zyne Nederduitsche Boekenkas.'
5. Het is niet duidelijk welke editie door Van Goens is benut; maar de tekst van het lemma Rabelais is hoe dan ook te lang om te citeren. Hij beslaat namelijk ruim twee kolommen in de folio-uitgave Parijs 1759: *Le grand dictionnaire historique [...] Par Mre Louis Moréri [...] Tome neuvième*.
6. Van Goens doelt op: B.L. de Muralt, *Lettres sur les Anglois et les François*, uit 1728. In de heruitgave van dit werk door Charles Gould en Charles Oldham (Parijs 1933) kan men vinden dat Muralt meende dat Rabelais een 'goût dépravé' had en dat de *Pantagruel* een boek zonder concept was. En waarom heette Rabelais Rabelais? 'Quelqu'un lui a rendu meilleure justice, en faisant dériver le nom de *Rabelais*, de *Rabie laesus*, c'est à dire, *Atteint de Rage*.' De editeurs merken bij deze passage (pp. 352-353) op dat deze bijzondere etymologie afkomstig is van *Voulté* (= *Visagier*), reeds in 1537.
7. Van Goens citeert uit C.J. Dorat, *Les dévirgineurs et Combabus, contes en vers, précédés Par les Réflexions sur le Conte, et suivis de Floricourt, histoire Française* (Amsterdam 1765); de reflecties: pp. 3-20. Dorat bespreekt aldaar de traditie van het verhaalgenre; eerst bij de klassieken, daarna in de moderne tijd – met voorbijgaan van de Middeleeuwen. De moderne tijd begint, voorzover dat het verhaalgenre betreft, kennelijk bij Rabelais. Dat is typisch het standpunt van een Frans classicist. Het is dan misschien ook de vraag of het wel zo is dat tijdens de (Nederlandse) Verlichting Rabelais niet 'mocht': men zie het standpunt daarover ingenomen door Peter Altena in *Faicts & Dicts* 20, en door Paul Smith in *Faicts & Dicts* 4. Rabelais 'mocht' misschien inderdaad niet van de classicisten – maar dat zijn eerder post-renaïssancistische figuren dan Verlichten. Rabelais 'mocht' misschien ook niet van de 'educatieve' Verlichters. Maar deze laatsten waren, in de tweede fase van de Verlichting, komende na een periode van 'heidense' vreugde en bevrijding, bezig met een geheel ander probleem: het verstaanbaar maken en discussieerbaar uitleggen van nieuwe uitgangspunten voor een *gezamenlijke* wereld. Daar paste op dat moment het rabelaisiaanse literaire *humour* niet zo goed bij. Later echter, in de tijd van de *politieke* strijd, zal men in satirische

tijdschriften, in strijdschriften, weer vaak een toon vinden die heel wel met Rabelais verenigbaar is. Anders gezegd: tijdens de Verlichting heeft de schoolmeester weinig, de satiricus vrij veel met Rabelais op.

De gehele passage, door Van Goens enigszins verfraaid, luidt: ‘Mais c’est parmi nous particulièrement que le Conte a fait des progrès sensibles & qu’il a acquis un nouveau degré de perfection. Il faut remonter jusqu’à Rabelais, que j’ai le malheur de ne pas entendre & de ne pas admirer. Je ne conçois encor moins du Bellay [...] qui banissoit de sa société tous ceux qui ne sçavoient point *Maître François* par coeur. Cependant cet enthousiasme peut être excusable. Lorsque Rabelais parut, il ne trouva que des Sots pour Lecteurs, & la disette des bons ouvrages entraînoit nécessairement celle des Juges & des Critiques.’

8. C.J.J. van Schaik, *Balthazar Huydecoper [...]* (Assen 1962), p. 150.

9. De gehele inventaris is te vinden bij Hester Dibbits, *Vertrouwd bezit. Materiële cultuur in Doesburg en Maassluis 1650-1800* (Nijmegen 2001), pp. 342-359.

10. Zie voor een vertaling *Faicts & Dicts* 5, pp. 9-10.

11. F. Muller, *De Nederlandse geschiedenis in platen [...]*. Eerste deel. (Reprint 1970).

12. Peter Altena noemde in *Faicts & Dicts* 20, p. 23, de in de volgende passage voorkomende sleutel al. In die signalering wordt echter niet duidelijk in welke contemporaine bron het Rabelais-element in de *Janus* herkend werd. Over de *Janus* zie: André Hanou, ‘De literator als politiek commentator. Het geval: *Janus* (1787)’, in: idem, *Nederlandse literatuur van de Verlichting* (Nijmegen 2002).

13. Multatuli, *Volledig Werk* 7 (Amsterdam 1973), 61.

OPEN BRIEF AAN ARIEL SHARON

‘Een veroveraar, of het nu een koning is, een vorst of een filosoof, kan alleen maar met succes regeren, als hij na zijn moed zijn rechtvaardigheid toont. [...] Wie anders handelt, zal niet alleen verliezen wat hij heeft veroverd, maar hij zal zich blootstellen aan de schande en de smaad, dat in de ogen der mensen zijn verovering verkeerd is en ten onrechte behaald, want wat je op een slechte wijze verkrijgt, daar loopt het ook slecht mee af.’

Dit zijn woorden van de zestiende-eeuwse Franse schrijver François Rabelais.

Nu in de Nederlandse politiek de nieuwe gewoonte is ontstaan om bij vragen over richting en koers naar een boek te verwijzen dat nog moet verschijnen (hebt u al gehoord van de naam Fortuyn?), gezien ook de problemen waarin uw land verkeert, heb ik me afgevraagd of er misschien al een boek voorhanden is dat nieuwe ideeën biedt, een nieuwe invalshoek voor het Palestijns probleem. Het heeft er immers alle schijn van dat de oude ideeën geen oplossing leveren.

Ik geloof dat zo’n boek bestaat. Het verscheen in 1552, heet *Pantagruel*. *Het Derde boek* en is nog steeds te koop. Ik vond er de woorden, waarmee ik deze brief begon.

Pantagruel is de naam van een reus, die, in tegenstelling tot uw historische Goliath, altijd aan de goede kant staat. Hij is de zoon van Gargantua, de reusachtige vorst van Utopia. De nationale integriteit van Utopia wordt geschonden door de Dipsoden, Pantagruel schiet zijn vader te hulp en verslaat de indringers na een heldhaftige strijd. Dan komen de ideeën waar ik het over had, een methode van aanpak die u wellicht eens zou kunnen proberen.

Pantagruel bezet op zijn beurt het land van de Dipsoden. Hij koloniseert de veroverde gebieden, door negen miljard achthonderd zesenzeventig miljoen vijfhonderd drieënveertig duizend tweehonderd tien man Utopiërs (vrouwen en kleine kinderen niet meegerekend) zich in het land der Dipsoden te laten vestigen.

Even afgezien van de getallen, u herkent vast al iets.

Om misverstanden te voorkomen, schrijft trouwens ook Rabelais zelf: ‘in navolging van het volk Israël’.

De Utopiërs – is uw land ook niet aan utopische idealen ontsprongen? – vermenigvuldigen zich buitensporig snel (dankzij hun ‘geweldig vruchtbare geslachtsdelen’ en de ‘gulzige, vasthoudende baarmoeders’ van hun vrouwen) zodat

hun aantal door de Dipsoden niet valt te negeren. De nieuwgeboren Utopiërs weten niet beter dan dat ze Dipsoden zijn, en voorzien hun land van een geweldig elan, ‘ongeacht de diaspora waarin zij zich bevonden en de plek waarheen men hen had gebracht’.

U ziet dat Rabelais het woord *diaspora* niet helemaal juist gebruikt, maar hij is immers ook een zestiende-eeuwer. En het gaat om de manier waarop de autochtone Dipsoden door hun veroveraars worden behandeld. ‘De manier om een pas veroverd land in stand te houden en het niet kwijt te raken’, schrijft Rabelais, ‘bestaat niet daarin, dat men het volk gaat uitplunderen, molesteren, knevelen, ruïneren, verne-deren en het met stalen vuist gaat regeren. [...] Als een pasgeplante boom moet het worden gesteund, gestut en beschermd tegen stormschade, neep en noodweer. Als iemand die genezen is van een lange, ernstige ziekte en die moet aansterken, zo moet men het koesteren, sparen en op krachten doen komen. Zo zullen ze ervan overtuigd raken dat er geen vorst op aarde is, wiens vijandschap zij zich minder wensen en op wiens vriendschap zij meer zijn gesteld.’

Vertaald naar de hedendaagse situatie in uw land: vertroetel de Palestijnen, geef ze water, voeding, scholen, het beste is niet goed genoeg. Het zal even duren, alle jaren waarin Israël een andere koers heeft gevolgd zijn niet zomaar vergeten. Maar op een goed moment kunnen ze niet langer om hun weelde heen en willen ze niets anders dan Israëliërs zijn, ingezetenen van het land van melk en honing.

‘Hoeveel kost dat Israël wel niet?’

Misschien wel minder dan het leger staande te houden dat de Palestijnen onderdrukt.

Geachte heer Sharon, deze woorden in verband met een werkzame politiek jegens veroverde gebieden vond ik als gezegd in een boek dat in 1552 verscheen. Laat uw gedachten er eens over gaan. En wilt u er vervolgens meer van weten, over Rabelais en zijn utopische wenken voor de praktijk, neemt u dan contact op met de Israëliëse ambassade te Parijs. Zoals u weet is die gevestigd op het volgende adres: 3 rue Rabelais.

Met vriendelijke groet,

Atte Jongstra

Théodore de Bèze (1519-1605) studeerde rechten in Orléans en in Bourges, waar hij Calvijn ontmoette. De publicatie in 1548 van een bundel amoureuze verzen, *Poemata iuvenilia*, zette hem op de kaart als dichter, maar in hetzelfde jaar bracht een geloofscrisis hem ertoe naar Genève te trekken, waar hij de rechterhand van Calvijn werd. Hij gaf Grieks in Lausanne, reisde een aantal jaren door Europa om de protestantse zaak te verdedigen, trouwde zijn jeugdliefde en stichtte in 1559 in Genève samen met Calvijn een calvinistisch opleidingsinstituut, waarvan hij de eerste rector werd. Als schrijver en vertaler is hij voor de Reformatie van groot belang geweest; zijn Griekse edities en Latijnse vertalingen van het Nieuwe Testament lagen aan de basis van de Geneefse en de King James Bijbel (1611). Hij voltooide de psalmvertaling van Clément Marot, verdedigde in *De jure magistratum* (1574) het recht op verzet tegen een tyrannieke regering, en schreef de *Histoire ecclésiastique des Eglises réformées au royaume de France* (1580). (MB)

LE *PASSAVANT* DE THÉODORE DE BÈZE ET LE *CINQUIÈME LIVRE*
DE FRANÇOIS RABELAIS¹
door Elly Ledegang-Keegstra

En 1553, le réformateur Théodore de Bèze, successeur de Calvin à Genève, publie l'*Epistola Benedicti Passavantii*. Cette épître satirique, écrite en latin macaronique, s'adresse à Pierre Lizet, ex-président du Parlement de Paris et abbé de Saint-Victor. Quatre ans auparavant celui-ci condamne Bèze à être brûlé en effigie sur la place Maubert. En outre Lizet fait paraître en 1551 à Paris, chez Poncet le Preux et Michel de Vasosan, un ouvrage en neuf livres *Adversum Pseudo-Evangelistas* (titre abrégé). C'est contre cet ouvrage conservateur et hostile à la Réforme que réagit Bèze par la bouche d'un personnage fictif, Benoît Passavant, serviteur prétendu de Lizet et envoyé par lui à Genève pour espionner la vie des hérétiques.

Il n'y a pas de doute que Théodore de Bèze ait été ébloui des qualités littéraires de Rabelais.² C'est ce qui explique pourquoi le *Passavant* contient de nombreux emprunts à l'oeuvre de Rabelais. Ces emprunts n'ont pas échappé à la critique: c'est surtout Charles Bost qui a recensé, de façon plus ou moins exhaustive, la quasi-omniprésence de Rabelais dans cette satire mordante.³ Tout, cependant, n'a pas encore été dit sur les rapports intertextuels entre Bèze et Rabelais. Longtemps avant Bost Le Duchat constatait une analogie curieuse entre le latin macaronique de Bèze et le français de Rabelais: les hérétiques de Genève *comedunt et bibunt sicut homines* (l. 117) et les oiseaux de l'Isle sonnante 'beuvoient et mangeoient comme hommes' (*CL* II, p. 732), métaphore trouvée uniquement dans le *Cinquième livre*.⁴

Cette analogie reste jusqu'ici inexpliquée à cause des dates respectives de publication: le *Passavant* (1553) étant antérieure à *L'Isle Sonante* (1562) et au *Cinquième livre* (1565). Or, depuis les études de Mireille Huchon,⁵ on est beaucoup mieux informé sur le *Cinquième livre* et sa genèse. Actuellement on le considère comme un assemblage, fait par un éditeur habile, de brouillons disparates de Rabelais. Sous forme de copies manuscrites, ces brouillons ont sans doute circulé parmi les 'happy few'.⁶ Comme il n'est pas improbable que Bèze appartienne à ce cercle d'initiés (selon De Grève, les deux auteurs appartenaient au même cercle d'humanistes à Orléans),⁷ nous croyons que le *Passavant* mériterait d'être relu pour certains thèmes analogues à ceux du *Cinquième livre*.

Les correspondances que nous avons trouvées entre le *Passavant* et le *Cinquième livre*, se laissent grouper en trois catégories: a. emprunts plus ou moins certains; b. emprunts probables; c. analogies frappantes.

A. EMPRUNTS PLUS OU MOINS CERTAINS

Outre le cas cité par Le Duchat, le *Passavant* contient d'autres expressions qui figurent dans le *Cinquième livre*.

Deux d'entre elles qui se suivent à petite distance dans le chapitre XXI du *Cinquième livre* (pp. 773-774) sont également utilisées dans le *Passavant*. Il s'agit de deux références aux occupations des officiers de la Quinte. Parmi ces officiers, il y en a qui 'lavoient les testes des Asnes et n'y perdoient la laixive'. Un autre 'spodizateur' (celui qui calcine les métaux), à lui seul, 'tiroit artificiellement des peds d'un Asne mort'. Et voici la version de Bèze en latin macaronique: *Sed tamen quanvis perdatur lixivium ad lavare caput asini* (l. 1078) et *Citius traheremus unum crepitum ex uno asino mortuo, quamquam unam bonam rationem ab isto Mulo-praesidente* (l. 1721).

On pourrait objecter que cette dernière expression n'est pas exclusive pour le *Cinquième livre*.⁸ Cela est vrai, mais la proximité de l'expression précédente dans *CL* XXI (il n'y a que deux lignes d'intervalle) prouve, à notre avis, que Bèze a emprunté les deux expressions au même chapitre du *Cinquième livre*.

B. EMPRUNTS PROBABLES

La description du Papegaut, ‘accompagné de deux petits Cardingaux’ (CL VIII, p. 744) trouve son écho dans la moquerie de Bèze vis-à-vis du Pape Jules III: *Papa, qui vocabatur Johannes Maria, ut ab initio nativitatis ostenderetur eum fore androgynum, cum suo parvo cardinaluccio, et per consequens dignum pontificari* (ll. 317-319).

Selon maistre Aeditue, à la mort éventuelle du pape il n’y a aucun problème d’hérédité, puisqu’il y a ‘perpétuité de succession’ (CL III, p. 733). Dans l’optique de Bèze, par contre, c’est ce qui s’oppose au privilège spécial de Pierre: *et ita sancta mater nostra Ecclesia vel erit una hydra multorum capitum, vel sine capite, post sanctum mortuum Petrum: quia privilegium non transit ad haeredes, nisi sit dictum expresse, quod non patet de sancto Petro* (ll. 347-351).

Un autre rapport peut être relevé entre les deux textes en question. Maistre Aeditue, gardien de l’Isle sonnante définit ainsi la notion d’Ignorance: ‘Vous autres de l’autre monde dictes que ignorance est mere de tous maux, et dictes vray: mais toutesfois vous ne la bannissez mie de vos entendemens, et vivez en elle, avec elle, par elle. C’est pourquoy tant de maux vous meshaignent de jour en jour’ (CL VII, p. 740). Lorsque Pierre Lizet avance que les hérétiques de Genève ont en mépris les décrets des Conciles, ceux-ci se défendent, ainsi que le rapporte Benoît: *dicunt quod vestra Nuper-praesidentia facit unam figuram, quae dicitur Ignorantia, et litigat falsum* (ll. 534-536).

Il semble que pour caricaturer Lizet, Bèze s’est inspiré de Grippe-minaud, le maître des Chats-fourrés, le monstre de la corruption judiciaire. Ses paroles, répétées *ad nauseam* ‘La Cour l’entend [...] or bien, or bien, or bien’ (CL XIII, p. 756) reviennent sous la plume de Bèze quand il fait dire à Lizet: *[Veni ad punctum], et Curia bene intelligit* (l. 524).

Grippe-minaud et les siens portent des gibecières ‘pour leur symbole et devise’ (CL XI, p. 750). Panurge les définit comme étant des ‘receptacle[s] d’escus au soleil’ (CL XV, p. 760). Benoît, le narrateur du *Passavant* et le serviteur de Lizet, attribue plutôt les gibecières au pape et à sa séquelle: *papa approbat omnia pro pecunia, et vos creaturae illius debetis illi per juramentum obedientiam omnem: et defenditis sicut histriones, ne quis respiciat quid sit in vestris giberris, Gallice gibecières* (ll. 1392-1395).

Ce ne sont pas uniquement des gibecières que portent les Chats-fourrés, ils sont aussi munis de sacs: ‘tous vestus de gibescieres, et de sacs’ (CL XI, p. 752). Même s’il y a plusieurs passages concernant les sacs d’avocats dans les autres livres de Rabelais, il n’est pas impossible que Bèze ait pensé à ce passage, lorsqu’il impute à Lizet de ne pas voir *pecias usque ad fundum sacci* (l. 536), ou à l’épisode des frères *Fredons*, le frère monosyllabique étant qualifié comme un véritable ‘esplucheur de sacs’ (CL XXVII, p. 795). Et Panurge aimerait lui donner même la fonction du ‘premier President de Paris’ (CL XXVII, p. 795), ce qui s’accorderait bien à la fonction de Lizet, ridiculisée sans cesse dans le *Passavant*.

C. QUELQUES ANALOGIES FRAPPANTES

– L’expression proverbiale ‘découvrir le pot aux roses’ qui se retrouve dans le *Cinquième livre*: ‘recherchant d’aventure rencontra mes un pot aux roses decouvert’ (CL IV, p. 736), est mise en latin macaronique par Bèze: *faceret venire lucam suam* [la lumière de Dieu], *quae discoperit poculum ad rosas, per contrarium loquendo* (ll. 866-867).⁹

– En descendant en l’*Isle d’Odes*, le narrateur rabelaisien dit: ‘[...] me souvint de saint Hierosme en peinture [...] car il [...] avoit la longue barbe toute blanche et mal peignée’ (CL XXV, p. 787). Lorsque, dans son *Adversum Pseudo-Evangelistas* (I VI, F IJ), Lizet parle de *Hieronymus barbatus*, Benoît cite cette expression en la détachant du contexte pour se moquer de l’Edit des barbes (1535) institué par Lizet: *Nam in principio, cum dominus Nuper-praesidens vocat divum Hieronymum barbatum, nos colligimus unum corollarium, quod, quando procurabatis edictum de barbis, vos faciebatis contra Hieronymum et ita erat haereticus per barbam* (ll. 665-668).

– L’image des ‘asnes d’Arcadie’ (‘asino [...] Arcadiae’, l. 880) se trouve dans les *Adages* d’Erasme,¹⁰ mais aussi dans le prologue du *Tiers livre* (p. 349). A deux reprises elle figure dans le *Cinquième livre*: dans le prologue (p. 726) ainsi qu’au chapitre VII (p. 742). C’est dans ce même chapitre que maistre Aeditue donne ses définitions de l’Ignorance, ce qui pourrait plaider pour le *Cinquième livre* comme source directe de cette expression.

– Le ‘ped’ de l’Abbé de Castilliers (CL XVI, p. 762) peut avoir incité Bèze à faire pêter Lizet en célébrant la messe. Il s’agit du rêve de Benoît où celui-ci finit par comprendre ce que c’est que le droit ‘canonique’: *inter dormiendum venit mihi una mirabilis visio, et simul resolutio. Nam ego putabam videre quod vestra Nunc-abbatia canebat missam, et inter dicendam Per omnia, vos bombinastis altissime, et canorissime, per accidens* (ll. 429-433).

– Le portrait satirique que Bèze brosse de Lizet semble s’inspirer de plusieurs traits analogues au portrait de Bacchus tel que le présente le *Cinquième livre* (XXXVIII, p. 818): Bacchus est dépeint étant ‘rouge comme un cherubin, sans un poil de barbe au manton: en teste portoit cornes aigues [...] avec une mitre rouge cramoisine’. Ces éléments reviennent sous la plume de Bèze pour décrire la physionomie de Lizet. Dans le *Passavant* c’est au nez de Lizet que s’applique la couleur angélique de Bacchus: *praesertim cum habeat nasum Cherubinum aut Seraphinum* (ll. 327-328) et *Ecce quod dicunt haeretici de isto puncto ad tuum nasum Cherubinum, si adhuc vivit* (ll. 1175-1177).

Bacchus est imberbe. Ainsi en est-il de Lizet:¹¹ *et ipse non habet barbam, nisi factus sit protonotarius* (ll. 141-142), et *Audite ergo, domine Nuper-praesidens,*

quomodo ipsi respondent vestro naso, et quomodo alloquerentur vestram barbam si pelada non abstulisset eam (ll. 701-703).

Comme Bacchus, Lizet porte une mitre. Le *Passavant* la mentionne à plusieurs reprises: *estis unus mirabilis stultus, quia frangitis vobis caput et mitra sine causa* (ll. 611-612), et *quod, si tibi fieret quod mereris, tu ducereris a sancto Victore, cum tua mitra quam tu accepisti pro mortario [...] usque ad Sorbonae facultatem* (ll. 1048-1052). Selon Bèze, Lizet se trompe s'il prétend que l'Eglise Romaine est la vraie Eglise: *Et ita imaginatur vestra Nunc-abbatia, in suo cerebro frigefacto per suam mitram, quod Romana Ecclesia sit vera Ecclesia* (ll. 1425-1427).

Les deux cornes (*vertices*) de la mitre qui réfèrent à l'Ancien et au Nouveau Testament sont ridiculisés comme suit: *Et cum vocatis Gregorium Ecclesiae verticem, sequitur quod Ecclesia vestra est biceps, quamobrem etiam mitra domini Nuper- praesidentis et caeterarum bestiarum habet duos vertices allegorice* (ll. 668-671). Jouant ensuite sur le terme 'cornu', Benoît compare Lizet à l'âne des Indes *qui habet cornutum caput, etiam quando tu non portas mitram tuam, viso quod tu facis argumenta tam cornuta, et ita tu es magister noster A Cornibus resuscitatus* (ll. 1140-1142).¹²

Pour compléter le tableau bachique, le cri 'Evohé' (*CL XXXVIII*, p. 819; *XXXIX*, p. 820) de la compagnie de Bacchus sert en même temps d'exclamation finale du *Passavant*: *Evovae* (l. 1776).

Concluons. De ce qui précède il ressort que Bèze a effectivement puisé dans le *Cinquième livre* pour réaliser ses propres buts littéraires. Parmi les exemples cités, les plus convaincants proviennent de *L'Isle Sonante* et du *Royaume de la Quinte*. Mais l'auteur semble aussi avoir eu à l'esprit les épisodes de *l'Isle d'Odes*, des *frères Fredons* et du *temple de la dive Bouteille*. En s'inspirant non seulement des oeuvres publiées de Rabelais, mais aussi de ses brouillons inédits, le jeune Bèze montre à quel degré il est redevable au grand genre satirique de Rabelais.

NOTES

1. Comme éditions de base je me suis servie resp. de celle de M. Huchon pour le *Cinquième livre*: Rabelais, *Oeuvres complètes* (Paris 1994), et de ma thèse, *Théodore de Bèze, Le Passavant, édition critique, introduction, traduction, commentaire* (Leyde, juin 2001, ISBN 90-9014813-2).
2. Voir, par exemple, M. De Grève, *L'Interprétation de Rabelais au XVIe siècle* (Genève 1961), pp. 209-217.
3. Ch. Bost, 'Théodore de Bèze et Rabelais, Le Passavant', *Revue du Seizième Siècle* XIX (1932-1933), pp. 282-290.
4. J. Le Duchat, *Oeuvres de Maître François Rabelais* (1711) (Amsterdam 1741), 3 tomes. 'En 1553 lorsque Bèze publia son Passavant, le V. Livre de Rabelais n'estoit pas imprimé, quoique Rabelais fût déjà mort. Ainsi, ou cette pensée est de Bèze, ou il l'avoit prise dans quelque Manuscrit de ce Livre' (*op. cit.*, t. II, p. 185 et n. 3). Voir ma thèse, p. 194 l. 117.
5. M. Huchon, *Rabelais grammairien. De l'histoire du texte aux problèmes d'authenticité* (Genève 1981), pp. 412-489. Voir aussi la Notice sur le *Cinquième livre*, pp. 1595-1607.
6. L'expression est de Huchon, *op. cit.*, p. 1604.
7. M. De Grève, *op. cit.*, p. 37.
8. Voir *Gargantua* XV, p. 45: 'Mais toute la contenance de Gargantua fut, qu'il se print à plorer comme une vache, et se cachoit le visaige de son bonnet, et ne fut possible de tirer de luy une parole, non plus qu'un pet d'un asne mort' (c'est moi qui souligne). Dans le dialogue entre Panurge et Trouillogan, *Tiers livre* XXVI, p. 466, on trouve la même expression: 'J'aymeroy [Panurge] par le fardeau de saint Christofle autant entreprendre tirer un pet d'un Asne mort' (c'est moi qui souligne). Voir aussi les *Adages* d'Erasmus, *Opera Omnia* (Amsterdam etc. 1969-) (ci-après *ASD*), II, 5 (1981), pp. 210 et 138. Le dernier adage se trouve déjà dans la *Souda*, la grande encyclopédie du Xe siècle.
9. Voir L. Sainéan, *Problèmes Littéraires du Seizième Siècle* etc. (Paris 1927), pp. 196 et 216. Le proverbe figure dans le *Ile Epître à Lyon Jamet* de Clément Marot, qui est d'une date beaucoup antérieure (environ 1538). Voir Cl. Marot, *Oeuvres satiriques*, éd. C.A. Mayer (Londres 1962), p. 144.
10. Voir *ASD* II, 1(1993), pp. 434-435.
11. Un des contes faussement attribués à Bonaventure Des Périers dit de Lizet que 'tout d'un

coup on ne vit plus à cet homme un seul poil de barbe'. Voir *Le Passavant*, éd. Liseux (Paris 1875), p. 22 n. 1, qui renvoie à l'édition des *Contes* de Des Périers, Paris 1563, feuillet 69. 12. Renvoi au cordelier Pierre Cornu, licencié en théologie le 15 février 1524 et maître le 6 juin suivant. Partisan de la foi traditionnelle, il avait combattu l'hérésie naissante 'sans relâche', comme dit N. Weiss, *La Chambre ardente. Etude sur la liberté de conscience en France sous François Ier et Henri II, 1540-1550* (Paris 1889), repr. 1970, pp. xxi et xxiii. Voir notre commentaire (l. 517) pour des renseignements complémentaires sur ce personnage.

Het portret van Théodore de Bèze – jaartal onbekend – bevindt zich in Genève, bibliothèque publique et universitaire, musée historique de la Réformation. Foto: F. Martin; gevonden op <http://www.culture.gouv.fr>.

RABELAIS EN ITALIË
KORTE INTRODUCTIE BIJ EEN *ÉPÎTRE-DÉDICACE*
door Monique Bullinga

Viermaal heeft Rabelais de bakermat van het humanisme bezocht. De eerste reis naar Rome, in het gezelschap van Jean du Bellay, stond in het teken van diens diplomatieke bemoeienissen rond de echtscheiding en het nieuwe huwelijk van Hendrik VIII. Rabelais was waarschijnlijk in mei-juni 1533 in Lyon aan de Parijse bisschop voorgesteld, en had het aan zijn reputatie als medicus te danken dat deze hem als zijn persoonlijke arts en secretaris in dienst nam.

Op 17 januari 1534 vertrok Rabelais met Du Bellay en zijn gevolg uit Lyon, om er op 14 april weer terug te keren. De maanden februari en maart heeft Rabelais in Rome zijn ogen kunnen uitkijken. Hij maakte er kennis met lieden als Nicolas Leroi en Claude Chappuys, bestudeerde de plaatselijke flora en fauna en betoonde zich een enthousiast 'archeoloog' of antiquiteitenverzamelaar – zoals ook zijn broodheer er een was. Gewapend met pen en papier doorkruiste hij de straten van de Eeuwige Stad om er later een topografie van uit te geven. Twee zaken weerhielden hem hier uiteindelijk van. De tijd die hij aan het project kon besteden, twee maanden, was veel te kort om dit tot een goed einde te brengen, en vooral: er was hem iemand voor geweest. Bij de aankondiging van Marliani's *Topographia antiquae Romae*, dat later in dat jaar bij A. Blado te Rome verscheen, hing Rabelais zijn lier in de wilgen.

Eenmaal terug in Lyon liet hij zich een exemplaar toesturen, en in augustus 1534 verscheen bij Sebastien Gryphe Rabelais' editie van Marliani's boek. Het ging volgens Cooper (zie hierna) niet om een ordinaire roefdruk. Behalve dat hij zetfouten had verbeterd, gaf Rabelais hier en daar een afwijkende redactie van klassieke citaten en zelfs van enkele Romeinse inscripties, die hij ongetwijfeld op basis van zijn eigen aantekeningen kon corrigeren. Aangezien in het oorspronkelijke werk, zoals Rabelais dat onder ogen kreeg, een opdracht ontbrak, kon hij er zelf een aan toevoegen.

Hein van Dolens vertaling van deze opdracht, aan Jean du Bellay, is op de volgende bladzijden ongewijzigd opgenomen. Voor het noodzakelijke commentaar verwijzen we naar een van de moderne edities van Rabelais (Demerson e.a. ed. 1993²; Huchon ed. 1994), en tevens naar Richard Cooper, die in zijn *Rabelais et l'Italie* (Genève 1991) eveneens de Latijnse tekst en een Franse vertaling geeft en uitgave en opdracht kort bespreekt en in hun context plaatst.

Dokter François Rabelais brengt zijn eerbiedige groet aan de zeer vermaarde en zeer geleerde heer Jean du Bellay, bisschop van Parijs en lid van de geheime raad des konings.

Hoogwaardige Excellentie,

De onophoudelijke stroom van weldaden waarmee u mij onlangs meende te moeten

overladen en onderscheiden, is zo in mijn geheugen geprent dat die naar mijn vaste overtuiging nooit daaruit gewist kan worden of op den duur in vergetelheid zal raken. Was het mij maar vergund om uw onsterfelijke roem zó naar waarde te bezingen als ik zonder enige twijfel u terecht en eeuwig dankbaar zal blijven. Nooit zal ik u een gelijke dienst kunnen bewijzen – dat zou ondenkbaar zijn – maar toch zal ik u naar eer en geweten erkentelijk blijven en u steeds gedenken.

Immers, sinds mijn kennismaking met de schone letteren is het altijd mijn vurigste wens geweest om in Italië te reizen en Rome, de hoofdstad van de wereld, te kunnen bezoeken. Het is aan uw buitengemene vrijgevigheid te danken dat ik niet alleen Italië kon bezoeken – wat op zich al te prijzen is! – maar ook dat ik dit kon doen in gezelschap van u, de geleerdste en meest beschaafde man in het ondermaanse. Ik vermag de waarde daarvan nog niet te beseffen, maar de aanblik van uw aanwezigheid in Rome was voor mij nog belangrijker dan die van Rome zelf.

Het geluk om in Rome te zijn geweest ligt binnen ieders handbereik, tenzij hij verlamd is of al zijn ledematen moet missen, maar het is een waar genoegen om u in Rome te hebben meegemaakt, terwijl u in al uw luister door iedereen uitbundig werd gelukgewenst. Het was een eer om aanwezig te zijn in de periode waarin u de eervolle diplomatieke missie te vervullen had waarvoor onze onoverwinnelijke koning Frans u naar Rome had gezonden, en het was een buitenkans om in uw gevolg te zijn toen u in dit heiligste en machtigste gezelschap op aarde de zaak van de Engelse koning bepleitte. Wat een overmaat aan plezier, wat een trotse vreugde en blijdschap betekende het voor ons om u te zien spreken, terwijl paus Clemens ademloos toehoorde en de in purper gehulde leden van het hoogverheven college u bewonderden en eenstemmig toejuichten. U heeft zo'n diepe indruk op hen gemaakt, toen ze geboeid naar u luisterden! Hoe briljant waren uw scherpe formuleringen, uw spitsvondige redeneringen, uw waardige repliek, uw gevatte weerwoord en uw vrijmoedige spreektrant! Uw uitspraak was zo zuiver dat u bijna de enige in het land der Latijnen leek die goed Latijn sprak, en uw ernstige toon liet bij de uitzonderlijke waardigheid toch ruimte over voor menselijkheid en humor. Vaak hoorde ik fijnproevers u betitelen als 'de uitgelezen bloem' der Franse natie (de uitdrukking is van Ennius) en u als de enige Parijse bisschop sinds mensenheugenis prijzen die *frank* en vrij kan spreken. Het getuigde van wijs beleid, toen koning Frans leden van de familie *Bellay* in zijn raad opnam, want Frankrijk heeft zelden zulke roemrijke, gezaghebbende en fijnbesnaarde lieden voortgebracht.

Allang vóór ons verblijf in Rome had ik bij mezelf nagedacht en me een idee gevormd over wat me nu zo aantrok om daarheen te gaan. In feite had ik besloten om eerst tijdens onze reis de plaatselijke geleerden van naam te ontmoeten. Met hen hoopte ik vertrouwelijk te praten en hun mening te horen over een paar netelige kwesties die me al een tijdje zorgen baarden. Daarna was ik van plan beroepshalve de planten, dieren en enkele kruiden te bekijken die in Frankrijk niet bekend zijn, maar die daar in overvloed zouden voorkomen. En ten slotte had ik voor om met mijn pen het aanzien van de stad als het ware te schilderen zodat ik bij mijn terugkeer uit den vreemde voor mijn medeburgers alles in mijn boeken aanschouwelijk kon voorstellen. Ik had zelf al over dit onderwerp een hele stapel aantekeningen van verschillende auteurs in beide talen verzameld en meegenomen. Mijn eerste opzet is niet helemaal mislukt, al zijn niet al mijn wensen uitgekomen. Helaas bezit Italië helemaal geen planten of dieren die wij niet al eerder hadden waargenomen en bestudeerd. Ik heb een bijzondere plataan gezien bij de 'Spiege' van Diana in Aricia. Mijn laatste voor-nemen heb ik met alle inzet verwezenlijkt zodat ik Rome en de wijken van Rome beter meen te kennen dan menigeen zijn eigen huis.

De tijd die u overhield aan uw drukbezette en tijdrovende gezantschap hebt u enthousiast besteed aan onze gezamenlijke bezichtiging van de Romeinse monumenten. Daarbij hebt u zich niet beperkt tot het bekijken van de tentoongestelde objecten, maar u hebt ook zelf opgravingen laten verrichten in een behoorlijk grote wijngaard die u voor dat doel had aangekocht. Toen we daardoor langer moesten

blijven dan u had voorzien, ben ik begonnen met een plaatsbeschrijving van de stad om een paar vruchten te plukken van al mijn onderzoek. Door uw toedoen kreeg ik daarbij de steun van uw huisvrienden Nicolas Leroy en Claude Chappuis, hoogst fatsoenlijke jongelui die met hart en ziel de oudheid zijn toegedaan. En kijk, daar verscheen het boek van Marliani in druk! De voltooiing daarvan heeft me zo opgelucht als de hulp van Juno Lucina dat doorgaans bij moeilijke bevallingen doet. Ik liep namelijk zwanger van dezelfde opzet, maar de gedachte aan publicatie joeg me de schrik in de benen. Het onderwerp was weliswaar niet moeilijk te bedenken, maar het leek me toch niet gemakkelijk om de berg ruw materiaal kernachtig, kundig en evenwichtig te ordenen.

Wat mij betreft, dankzij de uitvinding van Thales van Milete, het gebruik van de zonnewijzer, heb ik door dwarslijnen te trekken van oost naar west en van zuid naar noord straat voor straat een netwerk van de stad gemaakt en uitgebeeld. Marliani gaf er de voorkeur aan om de heuvelen als uitgangspunt voor zijn beschrijving te nemen. Het zij verre van mij om kritiek op zijn aanpak te leveren, integendeel, ik ben hem veel dank verschuldigd omdat hij als eerste heeft verwezenlijkt wat mij voor ogen stond. Hij alleen heeft meer gepresteerd dan men van alle geleerden van onze tijd mag verwachten, hoe knap ze ook zijn. Hij heeft zijn opzet zo gerealiseerd en de zaak naar mijn opvatting zo behandeld dat ik graag erken aan hem evenveel te danken te hebben als alle liefhebbers van de vrije kunsten dat moeten doen.

Het enige minpunt was uiteindelijk dat u luid en duidelijk werd teruggeroepen door vorst en vaderland en al vóór het ter perse gaan van het boek bent vertrokken. Ik heb er evenwel nauwlettend op toegezien dat het werk meteen na de uitgave naar Lyon werd gestuurd, waar ik in verband met mijn studie verblijf. Dit is gebeurd met de toegewijde medewerking van Jean Sevin, een ware *polytropos* [vindingrijk man], maar om een duistere reden is er geen opdracht bij de zending geschreven. Ik wilde het boek niet in deze staat misvormd en om zo te zeggen *akephalos* [koploos] laten en dus leek het me goed om het onder auspiciën van uw doorluchtige naam uit te brengen. Uw ongeëvenaarde welwillendheid zal dit alles billijken en u zult ons als altijd toegenegen zijn.

Vaarwel!

Lyon, 31 augustus 1534

NUTTIG & CURIEUS

door Monique Bullinga, met een bijdrage van André Hanou

Dick Schouten, auteur van verschillende romans en verhalenbundels, is al zo'n tien jaar lang bezig met de conceptie van een roman waarin Rabelais een hoofdrol speelt. Groot nieuws dus, en, voorzover ik weet, een unicum in de Nederlandse letteren. Een korte toelichting van de schrijver op het boek, dat *Rabelais verschijnt* als titel krijgt:

Gezien het soort van boeken dat ik wil schrijven (en dat is weer 'gezien' mijn overtuigingen betreffende 'de Mogelijkheden van Taal' in het licht van het gouden evenwicht dat kan bestaan tussen Geloof en Rede, en in het licht van 'de bedoelingen van de geschiedenis' waarin de geanimeerde menselijke geest de hoofdrol speelt) vormt een man als Rabelais – gezien de boeken die hij schreef tijdens het renaissanceistische leven dat hij leidde, en gezien het feit dat hij geboren werd in La Devinière (wat wijst op toekomst schouwen) – voor mij een volmaakte hoofdpersoon.

In een artikel dat in nummer 28 / december 2002 verschijnt zal Schouten 'de tip van deze sluier graag wat verder oplichten'.

Het tweede van de Gentle Giants' Rabelais-liedjes (zie *Faicts & Dicts* 25) gaat over de merkwaardige manier waarop Pantagruel ter wereld kwam (*Pantagruel* II), de dood in het kraambed van Badabec, zijn moeder, en het verdriet van Gargantua. Het is geschreven door Jerry McCarthy.

Pantagruel's Nativity

How can I laugh or cry
When my mind is sorely torn?
Badabec had to die
Fair Pantagruel is born
Shall I weep, yes, for why?
Then laugh and show my scorn

Born with a strength untold
Foreseen to have great age
Set in Gargantuan mould,
Joyful laugh, yet quick to rage
Princely wisdom, habits bold;
Power, glory, lauded sage

Pantagruel born – the earth was dry and burning
In Paradise dear Badabec prays for him
Pantagruel born – the earth was dry and burning
In Paradise dear Badabec prays for him.

Pantagruel born – the earth was dry and burning
In Paradise dear Badabec prays for him

How can I laugh or cry
When my mind is sorely torn?
Badabec had to die;
Fair Pantagruel is born
Shall I weep, yes, for why?
Then laugh and show my scorn.

Onvoorstelbaar dat een *rockgroep* uit de jaren '70 van de twintigste eeuw Rabelais als bron gebruikte voor enkele van zijn songs. Zouden er meer voorbeelden zijn van een muzikaal uitgedrukte receptie van Rabelais? Leeft hij voort op plaatsen die wij helemaal niet kennen?

André Hanou vroeg zich af of die Gentle Giants niet afkomstig zijn uit Tolkiens *Lord of the Rings*; in de Nederlandse vertaling heten ze 'Enten'. Maar, zo zegt hij, de benaming Gentle Giants kom je wel meer tegen in science fiction. *Navorscher-vraag?*

In een betrekkelijk recent handboek, H.M. de Blauw e.a., *Nederlandse letterkunde. I. Middeleeuwen tot einde 18e eeuw* (Utrecht 1987), worden Weyerman en Rabelais op één lijn geplaatst: 'Zijn proza is virtuoos, de stijl zeer bloemrijk en vaak bijzonder gecompliceerd. Hij sloot daarbij aan bij de geestige en scherpzinnige schrijftrant van buitenlandse saïtirici als Rabelais, Donne en Swift, en zette zich af tegen de nieuwe, vlakke en lucide stijl van auteurs als Locke, Defoe en bij ons Justus van Effen' (p. 302).

John Donne (1572-1631) herschiep, zoals men weet, Rabelais' bibliotheek van Saint-Victor in zijn 'Courtier's Library'.